

Salmanova Könül İsrafil qızı¹²⁰
LAYLA VƏ OXŞAMALARDA FONETİK DİALEKTİZMLƏRİN
ÜSLUBİ FUNKSİYALARI

Laylalar və oxşamalar körpələrə hələ həyatı, hadisələri tam dərk edə bilmədikləri bir dövrdə onları rahatlaşdırmaq və ya əyləndirmək üçün oxunur. Bu şeirlərdə istifadə olunan sözlər uşaqların körpə beyinlərini yormamaq üçün daha sadə tərkibli, daha anlaşılıqlı olmalıdır. Eyni zamanda bu sözlər uşaq şeirlərinə ahəngdarlıq, ritmiklik, musiqililik, emosionallıq xüsusiyyətləri də gətirir. Belə olduqda ifa olunan layla və oxşamalar daha çox təsiredici olur və asan qavranılır. Uşaq şeirlərində bu xüsusiyyətləri yaradan bir çox vasitələr vardır. Bu tədqiqatımız layla və oxşamaların üslubi leksikası üzərindədir. Üslubi leksika sözlərin müxtəlif boyalarda işlənməsidir. Yəni layla və oxşamalarda işlənən sözlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu xüsusiyyətlər də onlara şeirin üslubunu zənginləşdirməyə yardımçı olurlar.

Leksik üslubiyyat bildiyimiz kimi, sözləri bilavasitə istifadədə öyrəndiyi üçün nitqin leksik, leksik-üslubi imkanlarını aşkara çıxarır, tədqiq edir. Layla və oxşamaların dilindəki sözlər üslubi yükünə görə, fonetik vahidlərdən geri qalmır. Şeirləri oxuduqca aydın şəkildə görmək olur ki, burada demək olar ki, bütün söz qrupları az-çox istifadə olunub və hər birinin özünəməxsus üslubi rolu vardır. İşlənən rəngarəng söz qrupları şeirin üslubuna xələl gətirməmiş, əksinə onun zərif, axıcı, musiqili dilini biraz da zənginləşdirmişdir. Şeirlərin dilini, üslubunu zənginləşdirən bu leksik vahidlər, layla və oxşamaların leksik üslubi vasitələridir.

Layla və oxşamalarda obrazlılığın leksik səviyyədə göstəricilərindən biri dialektizm sayılır. Dialektlərin işləndiyi yeganə üslub bədii üslubdur. Yazılı ədəbiyyatımızda dialektizmlərin iştirak dərəcəsi çox aktiv olmasa da, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində bu ifadələrin işlənməsi təbii haldır. Çünki bu nümunələr onları yaradan xalqın məişətini, dilini, adət-ənənələrini və s. özündə saxlamağı, qoruyub saxlamağı və gələcək nəsillərə ötürməyi çox gözəl bacarırlar. Elə buna görə də, nümunələrdə təsvir edilən hadisələr harada baş verirsə, surətlər hansı bölgəyə aiddirlərsə həmin ərazinin dialektlərindən istifadə əsərin dilini daha şirin və canlı edir.

Uşaq şeirlərində dialektlərin işlənilməsi, hansının doğru və ya yalnış olması dilçilər arasında fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar uşaq folkloru nümunələrimizdə şivə sözlərinin iştirakını tamamilə yersiz və ədəbi dilə tabe olmayan faktor kimi qeyd edirlər (1, 88-89). Təbii ki, istənilən bədii əsər ədəbi dil normalarına tabe olmalı və mümkün olduğu qədər sözlərin ədəbi dildəki variantına, dialekt variantından daha çox yer verilməlidir. Çünki, bu həm də dilin təmizliyi baxımından əhəmiyyətlidir ki, bu dialekt sözlər dilimizi ağırlaşdırır və çətinləşdirir. Lakin biz belə düşünürük ki, layla və oxşamaları tərtib edən tərbiyəçilər burada mənsub olduqları bölgəyə aid olan sözləri işlətməklə bu sətirlərə və dinləyənlərə qarşı öz saf və təmiz niyyətlərini, doğmalığı hissələrini daha real göstərmək istəmişlər. Çünki çox zaman bu sözlərin ədəbi dildəki qarşılıqlarına belə bələd olmadan, zərurət nəticəsində öz bölgələrində işlənən variantı istifadə edirlər. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, hətta bəzi dialekt sözlər məhz həmin zonaya xasdır və qarşılıqları yoxdur. M.Hüseynov da belə hesab edir ki, ölçü hissini itirməmək, münasibliyi gözləmək şərtlə dialektizmlərdən emosional təsir vasitəsi kimi istifadə, bu vahidlərin obrazlı-ekspressiv çalarlarını üzə çıxara bilər (3, 359) Və onu da nəzərə alaq ki, layla və oxşamalar hələ onların mənasını tam dərk etməkdə çətinlik çətin körpələr üçün oxunur, düşünürük ki, bu sözlər onların beyinlərinə və qulaqlarına düşünülmən qədər ağırlıq gətirmir. Balaca dinləyicilər bu sözlərin mənasından çox onu oxuyanların sözə qatdığı təbii sevgidən və musiqili ifadan dinclik tapırlar:

Qızım qızlar içində,
Altun, hicil qıçında.
Qızıma diləkçi gəli,
Bugün yarın içində (5,300).
Nənəm ay şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun.
Bulamanı çox eylə,
Qırıldı uşaq qoyun (7, 389).

Bildiyimiz kimi, xalq yaradıcılığı nümunələrimiz bu günümüze şifahi şəkildə gəlib çıxıblar. Və bu şeirlər xalqın həyatını, tarixini, məişətini öz dilində saxlaya və göstərə bilər. Elə buna görə ki, həmin şeir nümunəsi hansı bölgədə yaranıbsa, onun dilinin daha canlı təsir bağışlaması üçün bölgəyə məxsus dialekt sözlərin işlənməsi təbii sayılmalıdır. Nümunələrə nəzər saldıqca görmək olur ki, adətən bir nümunədə işlənən dialekt sözlər ümumi sözlərin 10-20 faizini təşkil edir. Bu vahidərin sayca az və lazımlı yerdə işlənmələri şeirin dilini ağırlaşdırmağa imkan vermir. Və eyni zamanda anlaşılıqlı sözlər daha çoxluq təşkil etdiyi üçün, dialekt sözün mənasını açmaq və anlamaq çətin olmur.

Laylay çallam adına,
Tanrı çatsın dadına.
Layla səsi eşidəndə,
Nənəni sal yadına (8, 91).

¹²⁰ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

Nümunədə işlənən "çallam" diakekti ədəbi dildəki variantına bənzəsə də burada dialekt variantının işlənməsi daha məqsəduyğun sayılıb. Üslubi cəhətdən şeirin dilinə şuxluq qatmaqdan, ritmiklik yaratmaqdan əlavə həm də misra bölgüsünün, heca sayının da pozulmaması naminə işləndiyini aydın görmək olur. Və ya:

Yaylığı kirli balam,
Qəlbi fikirli balam.
Cahul-cuhul içində,
Mənim şəkilli balam (2, 184).

Bu nümunənin üçüncü misrasında *cahul-cuhul* dialekt sözü işlənilib. Oxuduqca aydın olur ki, ana bu sözü körpəsinin hamıdan gözəl və yaraşlıq olduğunu daha cəlbədicə, daha maraqlı və diqqətçəkən formada ifadə etmək üçün işlətməmişdir. Digər sətirdəki sözlərin ədəbi dilin qaydaları çərçivəsində işləndiyini nəzərə alsaq, əminliklə deyə bilərik ki, bu dialekt söz məhz üslubi məqsəd naminə burada yer almışdır. Bu zaman şeir, primitiv, sadə bir nümunədən, daha maraqlı və ritmik parçaya çevrilmişdir. Layla və oxşamalarda işlənən dialekt sözlər müəyyən fonetik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bu baxımdan onları fonetik, qrammatik və leksik dialektizmlər kimi qruplaşdırırıq. Bu məqalədə fonetik dialektizmlərdən danışılacaq.

Fonetik dialektizmlər. Uşaq folkloru nümunələrimizdə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində özünü göstərən fonetik hadisələr müşahidə olunur. Bu dialektizmlərin əsas cəhəti ədəbi dildəki qarşılıqlardan müəyyən fonetik xüsusiyyətlərlə fərqlənmələridir. Dialektizmlərin məhz tələffüz formasında verilməsi burada olduqca təbii görünməklə bərabər, emosionallığın artırılmasına da şərait yaradır. Bu vahidlərin istifadə olunduğu mətnlərdə poetik təsvir daha canlı görünür. Eyni zamanda fonetik dialektizmlərdən ifadəli nitq vasitəsi kimi yararlanmaq, obrazların dilini tipikləşdirir. Layla və oxşamalarda işlənən fonetik dialektizmlərdə daha çox səsdüşməsi, səsarımı və səş əvəzlənməsi fonetik hadisələrinin baş verdiyinin şahidi olur. Bu hadisələrin ümumi mənzərəsini və həmin dialekt sözlərin ədəbi dildəki variantlarından fərqlərini aşağıdakı cədvəldə daha aydın görmək olar:

<i>Fonetik dialektizm</i>	<i>Ədəbi dildəki variantı</i>	<i>Mətnədə işlənməsi</i>	<i>Səs əvəzlənməsi</i>	<i>Səs-artımı</i>	<i>Səsdüşü mü</i>
Duva	Dua	Quşlar uçdu havada, Balası var yuvada, Gözüm bəndivanındı Dilim sənə <i>duvada</i> (2,181).		v	
Əzən	Azan	Oxunur <i>əzən</i> bala, Dur geyin bəzən bala. Boyuna anan qurban, Tappatap <i>gəzən</i> bala (2,181).	a→ə		
Hax	Haqq	Laylay dedim adına, <i>Hax</i> yetişsin dadına. Boya-başa çatanda, Məni də sal yadına (2,182).	q→x		q
Hana	Xına	Əlində var <i>hanası</i> , Qulağında tanası, Bir boyunu görəydim, Olaydım bəy anası (2,183).	x→h ı→a		
Oynur	Oynuyur	Balam <i>oynur</i> yatmayın Sözünə söz qatmayın. Layla deyin balama, Qoy yatsın, oyatmayın (2,185).	a→u		y,u
Öyüm	Evim	Laylay balam laylay, <i>Öyüm</i> -eşiyim laylay. Dolu beşiyim, laylay (8,89)	e→ö v→y i→ü		
Oluf	Olub	Laylay quzum, laylay gözüm yatginən, Rahat <i>oluf</i> bir az da boy atginan (8, 91).	b→f		
Məhtəvə	Məktəbə	Böohlənif yeddi yaşa yetginən, Səhər tezdən dur <i>məhtəvə</i> getginən (8, 91).	k→h b→v		
Üş	Üç	Ay Allah bunnan <i>üş</i> dənə ver (8, 95).	ç→ş		
Toladakı	Tövlədəki	Göydə uçan quşdara ver, <i>Toladakı</i> qamışdara ver (8, 95).	ö→o ə→a		
Gəliy	Gəlir	Dışləri inci-mərcan, Düzüb taxmağım <i>gəliy</i> (8,95).	r→y		

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

Bulax	Bulaq	Gözdəri qaynar <i>bulax</i> , Eyilif işmaxım gəliy (8,95).	q→x		
Tarı	Tarı	<i>Tarı</i> bundan beşini ver, Beşini ver, on beşini ver Hamıya on beş verəndə, Bizə iyirmi beşini ver (6,308).			n
Qəçi	Qayçı	Əlində <i>qəçi</i> , Kürəkdə saçı. İtdən qaraçı, Mənim balamdı (6,308).	a→ə		y
Gejəsi	Gecəsi	Ananın ümidisən, <i>Gejəsi</i> , gündüzüsən. Keşik çəkən ananın, Elə bilki özüsən (5,338).	c→j		
Qəriv Qürvətdə	Qərib Qürbətdə	Aranımsam, dağımsan, Baharımsan, yazımsan. <i>Qəriv</i> eldə, <i>qürvətdə</i> , Sən arxam, dayağımsan (5, 339)	b→v		
Yulduz	Ulduz	Qurbanam özüm, sənə, Həkətim sözüüm sənə. İşıqlı <i>yulduz</i> kimi, Tikmişəm gözüüm sənə (4,207)		y	
Maa	Mənə	Laylay quzum ağlama, Ürəyimi dağlama, Böyü bir qoç igid ol, <i>Maa</i> ümid bağlama (7,387).	ə→a		n

Cədvəl üzrə ümumiləşdirmə aparsaq belə nəticəyə gəlmək olar ki, layla və oxşamalarda işlənən fonetik dialektizmlərdə ən çox səs əvəzlənməsi-assimilyasiya fonetik hadisəsi müşahidə olunur. Bu əvəzlənmələr həm sait, həm də samit əvəzlənmələri şəklindədir. Sait əvəzlənmələrində incələşmə prosesi ən çox $a \rightarrow \text{ə}$ (qayçı-qəçi, azan-əzən) variantında təsadüf olunur. Qalınlaşma hadisəsi isə $\text{ə} \rightarrow a$, $\text{ö} \rightarrow o$ kimi formalarda (mə-nə-maa, tövlə-tola və s.) özünü göstərir. Eyni zamanda bu şeirlərdə işlənən fonetik dialektizmlərin tərkibində qalın saitlərin ($a \rightarrow u$ oynayır-oynur, $t \rightarrow a$ xına-hana) və incə saitlərin ($e \rightarrow \text{ö}$, $i \rightarrow \text{ü}$ evim-öyüm) bir-birini əvəz etməsi halları da az deyildir. Samit əvəzlənmələri fonetik dialektizmlərdə tez-tez müşahidə olunan hallardandır. Daha xarakterik olanları $q \rightarrow x$ (hax) $k \rightarrow h$, $b \rightarrow v$ (məktəbə-nəhtəvə), $\text{ç} \rightarrow \text{ş}$ (üç-üş), $b \rightarrow f$ (olub-oluf) və s. kimi əvəzlənmələri hesab etmək olar.

Səsdüşümü hadisəsi də, layla və oxşamalardakı dialektlərin tələffüzündə özünü göstərən faktorlardandır. *Haqq-hax*, *oynayır-oynur*, *gəli-gəli* və s. kimi sözlərdə bu hal müşahidə edilir. Səsartımı dialektizmlərdə ən az rast gəlinən fonetik hadisədir. Tək-tək fonetik dialektizm nümunələrində (ulduz-yulduz, dua-duva) bu prosesi görmək mümkündür.

Beləliklə, deyə bilərik ki, dialekt və şivə sözlərinin layla və oxşamalarda üslubi yükü daha çox, fəaliyyət sferası daha genişdir. Aydın görünür ki, burada işlənən dialektizmlər şeirlərə xüsusi maraq, rəng qatmış, canlılığını artırmış, hiss-həyəcanın, emosiyaların çatdırılmasına bir növ köməkçi olmuşdur. Şeirdə məhz bədii fikrin ifadəsinə xidmət edən sözlər fonetik dəyişikliyə uğramış dialekt sözlər kimi çıxış edirlər. Belə sözlərin səslənmələri daha fərqli və ən axıcı olur. Bu isə diqqəti həmin sözlərə yönəldərək, həm şeirə bədii keyfiyyət qazandırır, həm də poetik mənanı qabarıqlaşdırır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Adilov M., Mərdanov V. Uşaq və şer. Bakı: Maarif, 1983, 216 səh.
2. Azərbaycan bayatıları. Bakı: Elm, 1984, 259 səh.
3. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı: Elm, 2008- 433 səh.
4. İraq-türkmən folkloru. Azərbaycan folklor antologiyası. II k. Bakı. 1999, 467 s.
5. Qaraqoyunlu folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. Bakı: Səda, 2002, 464 s.
6. Naxçıvan folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. I c. Naxçıvan, 2010, 510 s.
7. Şəki folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV k. I c. Bakı, 2000, 500 s.
8. Şəki folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. VI k. II c. Bakı, 2002, 496 s.

Açar sözlər: layla, üslubi leksika, fonetik dialektizm, obrazlılıq.

Ключевые слова: колыбельная, стилистическая лексика, фонетический диалектизм, образность.

Keywords: lullaby, stylistic vocabulary, phonetic dialectism, imagery.

Стилистические функции фонетических диалектизмов в колыбельных Резюме

Статья посвящена анализу стилистических особенностей фонетических диалектизмов в колыбельных. Фонетические диалектизмы, используемые в детском фольклоре были выбраны и сгруппированы в таблице, показаны в составе конкретных примеров. Также в таблице были указаны (замена звука, выкидка

звука, вставка звука) и объяснены (по звукам) фонетические изменения. Были также объяснены в каких стилистических целях выступают встречаемые фонетические изменения в колыбельных. Как видно, поэтическое описание с помощью данных единиц бывает более естественным. Язык стихов приобретает эмоциональность и образность.

Stylistic functions of phonetic dialectisms in lullabies

Summary

The article is devoted to the analysis of the stylistic features of phonetic dialectisms in lullabies. The phonetic dialectisms used in children's folklore were selected and grouped in the table shown in the specific examples. Also in the table were indicated (replacement of sound, discharge of sound, insertion of sound) and phonetic changes (by sounds). Were also explained in what stylistic purposes are the encountered phonetic changes in lullabies. As can be seen, a poetic description with the help of these units is more natural. The language of poetry acquires emotionality and imagery.

Rəyçi: prof. B.Xəlilov